

**Róbert Péter:
Egyenlőtlenségtudat**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent: Róbert Péter
(1994) „Egyenlőtlenségtudat”
Társadalmi riport 1994, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás,
Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI,
Pp. 311–333.

EGYENLŐTLENSÉGTUDAT

A társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata hosszú idő óta központi helyet foglal el a szociológiai kutatások témái között. Napjainkban talán különösen sokszor teszik fel a kérdést, hogy a gazdasági-politikai rendszerváltozás következtében hogyan alakul át a társadalmi egyenlőtlenségek viszonyrendszere Magyarországon. Egy ilyen kérdés megközelíthető úgy, hogy a szociológusok megkísérik „megmérni” az emberek társadalmi helyzetét, azokat a jellemzőket, amelyek foglalkoztatásukhoz, képzettségükhöz, jövedelmekhez, fogyasztásukhoz, életkörülményeikhez stb. kapcsolódnak, ebből vonva le következtetést arról, mekkora a távolság különböző társadalmi csoportok között. Lehetséges viszont magukat az embereket megkérdezni arról, hogyan érzékelik helyzetüket, javultak vagy romlottak körülményeik, lehetőségeik. Sokan gondolják, hogy a tudományos megismerés szemszögéből a társadalmi tények, egyenlőtlenségekre, rétegek közötti különbségekre vonatkozó adatok többet érnek és valósabb képet adnak, mint az emberek érzései, benyomásai. Ugyanakkor viszont a társadalmi egyenlőtlenségek a politika szintjén mint kezelendő probléma jelennek meg, miáltal ez utóbbi megközelítés szintűgy releváns, hiszen az emberek politikai preferenciáit, választói magatartását, elégedettségét vagy elégedetlenségét sokkal jobban saját érzéseik határozzák meg, s nem az, hogy társadalomkutatók milyen módon minősítik őket. Ráadásul ez utóbbi kutatási eredmények, az emberek vélekedései, attitűdjei, szintén társadalmi tényeknek tekinthetők, s ebben az értelemben bármennyire is szubjektív egyéni szinten, a társadalmi egyenlőtlenségek tudati leképződése már olyan objektív jelenség, amely szociológiai elemzést igényel.

A tanulmány a magyar társadalomban az 1990-es évek elején meglévő egyenlőtlenségtudat néhány aspektusáról kíván képet adni. A rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik, hogy áttekintsük az emberek szubjektív osztályidentifikációját, azt hogy hol helyezik el magukat a magyar társadalom hierarchiájában, hogy milyen tényezőknek tulajdonítanak jelentőséget a társadalmi helyzet alakulása szempontjából, hogy milyen érzésekkel viselkednek a rendszerváltozás következtében kialakult egyenlőtlenségekkel kapcsolatban. Az elemzés egyfelől bemutatja az egyenlőtlenségtudat alakulását a fenti területeken, kitérve esetenként rétegspecifikus különbségekre is, másfelől – ahol erre lehetőség van – utalunk időbeli változásokra is a rendszerváltozás előtti, illetve utáni időszakban. A felhasznált adatok a

TÁRKI 1992-es Mobilitás vizsgálatából¹ származnak, valamint az elmúlt évek ISSP felvételeiből.

OSZTÁLYIDENTIFIKÁCIÓ

Az egyenlőtlenségtudat legáltalánosabb leképződése az osztálytudat, vagyis hogy az emberek mely társadalmi osztállyal azonosítják magukat. Jóllehet a társadalmi struktúrára vonatkozó elemzésekben, illetve az ezekhez kapcsolódó elméleti vitákban egy állandó hullámozás figyelhető meg az osztályszempontú, illetve a rétegződésre irányuló megközelítések között², a közvélemény-kutatások és attitűd vizsgálatok a vélemények és pártpreferenciák elemzéséhez szinte minden társadalomban sikeresen alkalmazzák a kérdezettek osztályjellegű önbesorolását. A használt kategorizálási rendszer néha csak a munkásosztály és középosztály dichotómiáját, általában viszont az alsó osztályt, a munkásosztályt, a középosztályt és a felső osztályt különíti el. Miközben természetesen nyilvánvaló, hogy ezek az osztálypozíciók empirikusan igen heterogének, mégis mint hívószavak egy általános azonosságtudat szintjén a legtöbb ember számára valamilyen módon értelmezhetők. Mondatjuk azt is, hogy a különféle osztályokkal való identifikáció a rendszerváltozás során lejátszódó osztályformálódás tudati leképződése. A magyarországi gyakorlat azt mutatja, hogy célszerű a kategorizálási rendszert kiegészíteni az alsó közép- és a felső középosztályokkal is, mivel ez árnyaltabb választási lehetőséget kínál, ami egy éppen mind gazdasági, mind társadalmi szempontból lényeges átalakuláson átmenő társadalomban további különbségek regisztrálását teszi lehetővé.

---

¹ E tanulmány az OTKA által támogatott 2517. sz. kutatás eredményeire támaszkodik. A kutatás címe: Társadalmi tudattartalmak kulturális és anyagi meghatározottsága. Kutatásvezető: Róbert Péter, kutatóhely: TÁRKI

² Az empirikus amerikai szociológiában egy időben – Warner és munkatársainak (1941, 1942) kutatásait követően – a sztratifikációs vizsgálatok teljesen kiszorították az osztályelemzéseket, majd Erik O. Wright (1979, 1985) neomarxista osztályszempontú megközelítése visszahozta ezeket az ottani szociológiai gondolkodásba is. Nyugat-Európában a francia (pl. Bourdieu, 1966), illetve az angol (pl. Goldthorpe Lockwood, 1969 vagy Giddens, 1973) szociológiában az osztályszempontú szemlélet lényegében mindig megtalálható volt az empirikus rétegződés-vizsgálatok mellett. A volt szocialista országokban pedig ezeknek a kutatásoknak (Ferge, 1973, Kolosi, 1987) az ideologikus alapra épülő osztálymodell ellentételezése volt a funkciója.

Az osztálytudatra vonatkozó kérdésünkről három egymást követő évre (1991, 1992, 1993) vonatkozóan³ rendelkezünk megoszlással (1. sz. táblázat). Az adatok fluktuációja jól mutatja, hogy a magyar társadalomban valóban nem beszélhetünk stabilan tudatosult osztályhelyzetekről. Egyenes vonalú trendet egyedül az alsó osztály esetében látunk, amely enyhén növekvő nagyságú, de még mindig alacsonyabb annál a mértéknél, mint amikor például más közvéleménykutatási vizsgálatok arról kérdezik az embereket, hogy a létminimum alatt élnek-e.

A munkásosztállyal való azonosulás esetében előbb egy nagyobb mérvű csökkenést, majd egy kisebb mérvű növekedést jeleznek az adatok. Mindenképpen ez azonban az a társadalmi csoport, amely a legstabilabb: ha ugyanazokat az 1992-ben, majd 1993-ban megkérdezett válaszolókat tekintjük, akkor kétharmaduk mindkét időpontban a munkásosztállyal azonosította magát (2. sz. táblázat). A munkásosztály és az alsó osztály között egyébként meglehetősen erős fluktuáció mutatkozik. Azok közül, akik 1992-ben az alsó osztályhoz sorolták magukat, 1993-ra 46% a munkásosztályhoz számította magát; másrészt azok közül, akik 1993-ban az alsó osztályt választották, 49% 1992-ben még a munkásosztályhoz sorolta magát.

A középosztály esetében éppen ellenkező trend érvényesül, mint a munkásosztálynál: 1991 és 1992 között egy nagyobb mérvű növekedést, majd 1993-ra egy kisebb mérvű csökkenést mutatnak az adatok. A középosztály stabilitása kisebb, mint a munkásosztályé, 50 és 60% között mozog 1992 és 1993 között. A középosztály alacsonyabb stabilitása elsősorban arra vezethető vissza, hogy minden negyedik (26%) azok közül, akik középosztályhoz tartozónak tekintették magukat 1992-ben, 1993-ban már csak az alsó középosztályhoz sorolták magukat. A másik oldalról nézve, az 1993-as alsó középosztály 44%-a még a középosztályhoz számította magát 1992-ben. Ezek az adatok a középosztály lesüllyedéséről tanúskodnak legalábbis az érintettek érzéseinek, beállítódásainak szintjén. Az alsó középosztály egyébként Magyarországon is tipikusan az a „puffer-zóna”, amelyik Giddens (1973) szerint elhatárolja a középosztályt a többi, alatta elhelyezkedő osztálytól, de elsősorban a munkásosztálytól. Stabilitása jóval alacsonyabb (30%), mint a munkás-, illetve a középosztályé. Ez az a szféra, ahol e két osztály közötti fluktuáció, cseremobilitás zajlik.

Máshol, összetettebb statisztikai modellek segítségével is megkíséreltük feltárni az osztályformálódás (elsősorban a középosztállyal való azonosulás) társadalmi-demográfiai meghatározóit (Róbert és Sági 1994). Ez az elemzés azt mutatta, hogy a foglalkozás, a képzettség vagy akár a társadalmi háttér is lényegesen és időben állandó módon befolyásolja a középosztályhoz

³ Az 1991-es megoszlás egy korábbi (1989-es) minta újbóli megkérdezéséből származik. (Az osztályidentifikációs kérdés sajnos a korábbi kérdőívben nem szerepelt.) Az 1992-es adatok a TÁRKI-Mobilitás felvételéből valók, az 1993-as megoszlás pedig az 1992-es felvétel egy almintájának újbóli megkérdezésén alapszik. Az 1992-es és 1993-as adatok tehát azonos személyektől valók.

tartozást. A fluktuáció viszont elsősorban arra vezethető vissza, hogy az anyagi tényezőknek (jövedelem, vagyon) megnőtt a szerepe abban, hogy ki milyen osztályhoz számítja magát. Az anyagi helyzet korábban sem volt persze elhanyagolható, de a második gazdaságban való részvétel például hordozott magában egy olyan alternatívát, a relatív függetlenség és önállóság, az anyagi boldogulás esélyét, ami már elég lehetett ahhoz, hogy valaki úgy érezze, fontos lépést tett a középosztályiság irányába. A rendszerváltozás következtében azonban a gazdaság korábbi megkettőződése eltűnően van, az ehhez kapcsolódó kompenzációs csatornák szintén elvesztek, az állami ipar privatizálásával megszűnik például a „géemkázás”, a második gazdaság egyik fő terepe a termelőszövetkezetekre épülő mezőgazdasági kisárutermelés, háztájizás nem folytatható, ha felszámolják a termelőszövetkezeteket, ha a mezőgazdaság válságázzattá válik. Ez magyarázatot ad arra, hogyan devalválódott a korábbi relatív jólét, s miért érzi úgy a középosztályiságát erre – az önkiszákmányolás árán megvásárolt – relatív biztonságra és fogyasztói jómódra építők széles rétege, hogy hirtelen lejtőre került, lefelé csúszik. Ahogy megszűnik, illetve az emberek egy szűkülő köre számára marad elérhetővé a második gazdaságban való részvétel és jövedelemszerzés, úgy csökken ennek a ténynek a magyarázó ereje az osztálytudatra, s váltják ezt fel más anyagi természetű befolyásoló tényezők, mint a vagyon, az anyagi fogyasztás, amelyek növekvő mértékben határozzák meg az osztálytudatot.

HELYÜNK A TÁRSADALMI „LÉTRÁN”

„Magyarországon vannak magasabb és alacsonyabb társadalmi helyzetű emberek. A képen egy létrát lát, aminek legfelső foka a legmagasabb társadalmi helyzetű embereket, legalsó foka pedig a legalacsonyabb helyzetűeket jelenti. Hol helyezné el ezen a létrán önmagát?” – Ezt a kérdést először 1987-ben, később pedig 1992, majd 1993 őszén tettük fel egy-egy országos reprezentatív mintán végzett vizsgálatban.

Máshol már részletesen elemeztük az 1987-es adatokat, amelyek ráadásul az ISSP kutatások keretébe illeszkedve lehetővé tették a magyar eredmények nemzetközi tükröben való értékelését (Róbert – Sági 1992). Ott arra a megállapításra jutottunk, hogy – fejlett tőkés piacgazdaságokból származó eredményekkel összehasonlítva – a magyarok úgy érzik többet javult társadalmi helyzetük a szüleikhez képest, de mégis átlagosan rosszabbnak ítélik helyüket a társadalmi létrán. A frissebb adatok lehetővé teszik, hogy bemutassuk, miként változott ez a helyzetértékelés 5–6 év alatt, amely időszak ráadásul magában foglalja a politikai rendszerváltozást, gazdasági és társadalmi következményeivel együtt.⁴

Az eredmények (3. sz. táblázat) azt jelzik, hogy az emberek a kilencvenes évek elején sokkal kedvezőtlenebbül ítélték meg társadalmi helyzetüket mint a rendszerváltozás előtt. Az átlagos süllyedés közelíti az egy létrafoknyit. Míg 1987-ben az ötödik létrafokon egy „széles népréteg” állt (30%) 1992-ben, illetve 1993-ban 10% alatt van azok aránya, akik erre a szintre „tolták fel” magukat. A létra 5–6. fokán együttesen 1987-ben ott találjuk a megkérdezettek 52%-át. Ugyanígyen nagyságrendben találunk válaszolókat 1993-ban a társadalmi létra 6–7. fokán. Míg 1987-ben a létra alsó három fokára a megkérdezettek egynegyede (23,5%) helyezte magát, 1992-ben ez az arány majd 40%, 1993-ban pedig 35%.

Az eredményeket megvizsgáltuk néhány lényegesebb társadalmi ismérv (foglalkozás, képzettség, lakóhely, jövedelem) mentén is (4. sz. táblázat). Az adatok egyfelől azt mutatják, hogy az objektív indikátorokkal mért társadalmi helyzet és annak szubjektív megélése összefügg: minél magasabb foglalkozási csoportba tartozik valaki, minél iskolázottabb, minél urbanizáltabb településen él és minél többet keres, annál feljebb helyezi magát a társadalmi létrán. Másfelől viszont nincs olyan foglalkozási csoport, vég-

---

⁴ Egy rövid újságcikkben a legfontosabb tapasztalatokat erről már szintén összefoglaltuk korábban (Róbert – Wagner, 1993)

zetségi szint, lakóhelyi vagy jövedelmi kategória, amelynek mentén ne érzékelnék úgy az oda tartozók, hogy romlott a társadalmi helyzetük a rendszerváltozás előtti, illetve utáni időszakot összevetve. A mérték tekintetében azért vannak bizonyos különbségek. Foglalkozás szempontjából például a vezetők az értelmiségiekénél erősebb társadalmi helyzetromlást érzékelték. Mind a foglalkozás, mind a képzettség alapján a szakmunkások jelentik a másik csoportot, amelyik szintén erős lesüllyedést élt meg. Jellegzetes a településtípusok szerinti kép, ahol az urbanizációs lejtőn lefelé haladva az ott élők véleménye szerint mind nagyobb és nagyobb mértékű a társadalmi helyzet romlása. Több mint valószínű, hogy megintcsak a korábbi, kettős gazdaság szerkezet megszűnése, az anyagi kompenzációs csatornák elvesztése áll a jelenség mögött. Az ipari struktúraváltás, a külpiazi helyzet kedvezőtlen alakulása, a privatizáció csupa olyan fejlemény, ami rontja a szakmunkások korábbi, a második gazdaságban való részvételre épülő élet- és jövedelemszerzési stratégiáit, miközben a mezőgazdaság csődje a vidéken élők társadalmi helyzetét érinti elsősorban kedvezőtlenül. A vezetőknek (menedzsereknek) az átlagot meghaladó státuszromlás érzete pedig esetleg arra vezethető vissza, hogy az ő „vonatkoztatási keretük” még inkább a „nyugat” lett, az ottani menedzserei jövedelmek, életkörülmények, fogyasztási lehetőségek.

Az egyetlen kedvező eredmény ezen a téren, hogy az adatok nem jelzik a szubjektív társadalmi helyzet további romlását 1992 és 1993 között. Foglalkozás szempontjából kizárólag az értelmiségiek, képzettség tekintetében az egyetemi diplomával rendelkezők, illetve az iskolázatlanok helyezték magukat 1993-ban valamivel még lejjebb a társadalmi létrán, mint egy évvel korábban, máshol azonos vagy valamivel jobb értékeket látunk, de a különbségek sokszor belül vannak a mérési hiba határain, tehát nem értékelhetőek.

Miként a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetet többdimenziós jelenségnek tekintjük, az ehhez kapcsolódó egyenlőtlenségtudatnak szintén megkíséreltük elkülöníteni a legfontosabb dimenzióit. Ennek megfelelően az 1992. tavaszi TÁRKI–Mobilitás felvételben arra kértük a válaszolókat, hogy helyezték el magukat a „tiz fokú létrán” előbb anyagi helyzetük, majd képzettségük, műveltségük, kulturáltságuk, ezután foglalkozásuk rangja, s végül társadalmi helyzetük szerint. A négy szubjektív helyzetértékelés és -érzékelés megoszlása és átlaga (5. sz. táblázat), illetve korrelációs mátrixa (6. sz. táblázat) alapján vázlatos képet alkothatunk az egyenlőtlenségtudat belső szerkezetéről.

Eszerint az emberek az anyagiak terén látják helyzetüket a legsötétebben, s képzettségük, műveltségük, kulturáltságuk alapján ítélik pozíciójukat a

legkedvezőbbnek. A két szempont között, a változók átlaga alapján, egy létrafoknyi különbség mutatkozik. Az általános társadalmi helyzettel legerősebben az anyagi helyzet „léttáján” elfoglalt hely függ össze, az emberek a „társadalmi helyzet” hívószó hallatán leginkább anyagi helyzetükre gondolnak. Relatív alacsony a szubjektív anyagi helyzet összefüggése a kulturális, illetve a foglalkozási egyenlőtlenségek hierarchiájában érzékelt hellyel, miközben ez utóbbi két változó erősebben korrelál egymással. Így az egyenlőtlenségtudat egyik metszetének az anyagi, másik metszetének a kulturális, műveltségi, illetve a foglalkozási helyzet megélése tűnik⁵.

Az anyagi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos helyzetérzékelés speciális voltát az is jelzi, hogy a társadalmi-demográfiai változókkal, illetve az osztálytudattal ez függ össze a legkevésbé. A táblázat alsó felében szereplő korrelációs együtthatók egyébként azt mutatják, hogy a társadalmi helyzet objektív, illetve szubjektív indikátorait tekintve az egyenlőtlenségtudat (az anyagi helyzet sajátos megélésétől eltekintve) erősebben kapcsolódik a foglalkozáshoz, az iskolázottsághoz és az osztálytudathoz, közepes mértékben a jövedelemhez, s kevésbé a lakóhelyhez és az életkorhoz. A kapcsolat iránya mindenütt pozitív, jobb társadalmi helyzethez, kedvezőbb tudati érzékelés tartozik, az életkorral való negatív korreláció azt jelenti, hogy a fiatalabbak az idősebbeknél kedvezőbbnek ítélik helyzetüket.

A TÁRSADALMI HELYZET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐI

Az egyenlőtlenségtudat igen fontos eleme, hogy az emberek mit gondolnak arról, mely társadalmi tényezők és milyen mértékben befolyásolják társadalmi helyzetüket. Az olyan tényezők, amelyeknek nagyobb szerepet tulajdonítanak körülményeik, illetve esélyeik meghatározásában azok az egyenlőtlenségi dimenziók lesznek, amelyekben a sikeres előrejutás avagy kudarcot jelentő leszakadás elsősorban befolyásolja majd egész közérzetüket, magatartásukat, helyzetük megítélését.

Az 1992. tavaszi TÁRKI–Mobilitás felvétel kérdőívében 20 tényezőt ítélték meg a válaszolók 5 fokú skálán abból a szempontból, hogy azok mennyire befolyásolják az emberek társadalmi helyzetét. E tényezőket raktuk

---

⁵ Ezt az állítást főkomponens-analízissel is megvizsgáltuk. A szubjektív helyzetérzékelést kifejező változók ugyan egyetlen dimenzióba rendeződtek össze, de a jövedelmi helyzet megítélésére vonatkozó változó súlya, illetve kommunalitása is kisebb volt a többi változóhoz viszonyítva.

sorba az itt kapott válaszok átlaga szerint (7. sz. táblázat). A rangsor tetejét tekintve (az ötfokú skálán 4-es vagy annál magasabb átlagérték), azt látjuk, hogy a társadalmi helyzetet elsősorban olyan ismérvek befolyásolják, mint a főállású kereset nagysága, a kapcsolatok, összeköttetések megléte vagy hiánya és hogy vezető vagy beosztott az illető. Ezt az eredményt ismét úgy lehet értelmezni, hogy az emberek társadalmi helyzetük megítélésakor az anyagi helyzetre gondolnak (a főállású kereseten kívül a mellékjövedelem nagysága az ötödik a rangsorban); ezen túlmenően egy informális pozícióra, amely a kapcsolatok, összeköttetések révén lehetővé teszi, hogy valaki ahhoz is hozzájusson, ami „pénzben nem mérhető”; s ezt követi egy formális hatalmi pozíció, a vezető beosztás.

Tulajdonképpen mindhárom, a társadalmi helyzetet befolyásoló tényező erősen materiális jellegű, egy olyan megfontolást sejtet, hogy a szükségletek kielégítettségi szintje elmarad a kívánttól, s ez a hiányos kielégítettség valamilyen módon a rendelkezési viszonyok optimalizálásával (pénz, pénzt érő kapcsolatok, hatalom) maximalizálható. (Olyan posztmateriális státuszjellemzők, mint például a gondolkodásmód, megbecsültség, vagy hogy milyen értékek szerint él valaki, a rangsor alsó felén helyezkednek el.)

A rangsor végét tekintve (3-as átlagérték alatt), olyan tényezők számítanak a társadalmi helyzet szempontjából a legkevésbé, mint az etnikum, a nem, a politikai nézetek és a vallás. Ez csupa olyan tényező, amelyek közös jellemzője elsősorban az, hogy szembeállnak egy teljesítményelvvel, amennyiben „tulajdonítás” jellegűek, tehát a társadalmi helyzetet abból vezetnék le, hogy valaki férfi vagy nő, valamely nemzetiség, vallási felekezet tagja stb. Az emberek tehát úgy érzékelik, hogy az ilyen diszkriminatív tényezők viszonylag kisebb mértékben befolyásolják a társadalmi helyzetet.

A társadalmi helyzetet befolyásoló tényezőkre vonatkozó vélemények természetesen mutattak bizonyos kapcsolatot magával a társadalmi helyzettel. Jellemző például, hogy a státuszt erősebben befolyásoló tényezőként az életmódot, a gondolkodásmódot, az értékeket a magasabb foglalkozási helyzetű, illetve képzettségű válaszolók említették. Szintén a foglalkozási, illetve az iskolázottsági hierarchiában felfelé haladva nő az olyan tényezők említése, mint a lakóhely, országrész, de akár az etnikum vagy a nem is. Ez azt sejteti, hogy a magasabb státuszú és képzettségű kérdezetek valamivel erősebbnek vélik a diszkriminatív tényezők szerepét a társadalmi helyzet meghatározottságában. A vallás vagy a politikai nézetek viszont csak az idősebb életkorral mutat szignifikáns statisztikai összefüggést. Érdekes, hogy míg a befolyásoló tényezők rangsorában középen és alul kimutathatók réteghatások, a rangsor elején szereplő materiálisnak minősített tényezők esetében ilyeneket kevésbé találtunk. A foglalkozási helyzet, az

iskolázottság, a lakóhely különbségei kevésbé befolyásolják azt, hogy a válaszolók a főállású keresetet vagy az összeköttetéseket, kapcsolatokat a társadalmi helyzet nagyon fontos meghatározójának tekintik.

Ugyanezt a kérdést közelítettük meg egy másik módon, amikor azt tudakoltuk, hogy a „sokra vitte az életben”, illetve „javult a társadalmi helyzete” kifejezések milyen gondolati tartalmakat mozgatnak meg az emberekben. Ha a fenti kifejezéseket hallják, inkább olyan valakire gondolnak, aki magas beosztásba jutott, vagy aki magas iskolai végzettséget szerzett, vagy aki jól fizető álláshoz jutott. Ezzel a kérdéssel tulajdonképpen azt kívántuk megmérni, hogy a rétegződés- és egyenlőtlenség kutatások három szokványos dimenziójának, a foglalkozási, a kulturális és az anyagi dimenzióknak mi a szerepe a társadalmi előrejutás és boldogulás megítélésében, érzékelésében.

Az ily módon operacionalizált problémát ezután mérés technikailag úgy közelítettük meg, hogy a három dimenziót páronként szembeállítottuk egymással, s a válaszolóknak mindig két dimenzió között kellett választania: előbb magas beosztás vagy magas végzettség, majd magas beosztás vagy jó fizetés, végül magas végzettség vagy jó fizetés. (Ha a kérdezettek végképp nem tudtak dönteni, válaszukat „is-is”-ként értelmeztük.)

Az adatok ebből a szempontból is azt mutatják, hogy a társadalmi helyzet javulását, az előbbrejutást döntően pénzben mérik az emberek. Amikor a magas beosztást és a jól fizető állást állítottuk szembe, 53% választotta az utóbbit, szemben az előbbi 19%-os választásával (a többiek nem tudtak dönteni). Amikor a magas iskolai végzettséget és a jól fizető állást állítottuk szembe, 59% választotta az utóbbit, s 15% az előbbit (a többiek nem tudtak dönteni). A magas iskolai végzettség „veszített” a magas beosztással szemben is, az utóbbit 51, az előbbit 17% tekintette annak jeléül, hogy valaki sokra vitte az életben.

E globális átlagok mögött persze mutatkoznak rétegspecifikus különbségek, amiket táblázatba foglaltunk (8. sz. táblázat). A magas beosztás választása a magas iskolai végzettség rovására az átlagnál jellemzőbb az alsó vezetőkre, az értelmiségiekre, tehát olyan foglalkozású kérdezetteknek, akiknél a magas beosztás nincs olyan távol. A képzettséget tekintve felülreprezentáltságot mutat a szakközépiskolai végzettség, terület vonatkozásában pedig a budapesti lakóhely. A jól fizető állást a magas beosztással szemben különösen gyakran választották a szakképzett, illetve a szakképzetlen munkások, a magas iskolai végzettséggel szemben pedig az alsó vezetők és a szakmunkások.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban bemutatott kutatási eredményeket két szempontból helyezhetjük szélesebb összefüggésbe. Az egyik az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek tudati leképződése részét képezi a társadalmi viszonyok legitimitásának. Ez a kérdés a rendszerváltozás kapcsán napjainkban különösen aktuális. Az elmúlt években a magyar társadalomban növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek, s ezt a lakosság láthatóan nehezen tolerálja. Egy olyan kérdéssel, miszerint, „A jövedelmi egyenlőtlenségek túl nagyok” országos reprezentatív mintán 1987-ben a megkérdezettek 76%-a, 1992ben 84%-a, 1994-ben pedig 88%-a értett egyet. Ez az állásfoglalás annyira egyöntetű, hogy az egyes évfázatokra vonatkozóan a varianciaanalízis a társadalmi-demográfiai változók (foglalkozás, iskola, lakóhely) mentén szinte alig jelez szignifikáns különbségeket. Ezzel összefüggésben, egy másik véleménnyel, miszerint „A nagy jövedelmi különbségek szükségesek Magyarország fejlődéséhez” 1987-ben 26%, 1992-ben 21%, 1994-ben pedig 17% értett egyet. Nagyon valószínű, hogy amíg az emberek jelentős hányada saját társadalmi helyzetét lefelé csúszónak éli meg, addig csak egy kisebbség fogja tolerálni a fennálló (esetleg növekvőnek tartott) jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ebből a perspektívából illegitimnek, mi több gyanúsnak, sőt törvénytelennek tűnik egy kisebbség gazdagodása is.

Jól mutatják ezt azok a százalékos arányok, amelyek a TÁRKI 1992. tavaszi mobilitás felvételében feltett kérdések esetében adódtak⁶. Eszerint az emberek háromnegyede tartja állami kötelezettségnek a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését, mi több az államra ebben a tekintetben kifejezetten rendőri funkciókat is ruháznának. Ennek magyarázata, hogy a gazdagság és a gazdagodás a tisztességtelenséggel és a bűnözéssel (csalás, tolvajlás) kapcsolódik össze az egyenlőtlenségtudatban.

---

⁶ Az itt bemutatott kérdések egy hosszabb itemsorból valók, amit Tóka Gábor dolgozott ki.

Kérdések–állítások	Egyetértés aránya (%)
Az államnak legyen kötelessége csökkenteni a jövedelmi különbségeket szegények és gazdagok között.	77,9
Az államnak legyen kötelessége minden esetben kivizsgálni, ki hogyan gazdagodott meg.	72,1
Talán vannak kivételek, de a gazdagok többsége csak abban különbözik a tolvajoktól és csalóktól, hogy a gazdagokat nem büntetik meg.	49,1
Ebben az országban csak a tisztességtelen emberek tudnak meggazdagodni.	49,2

Az olyan típusú kérdések kapcsán, mint a jövedelmi különbségek nagysága, avagy az állami beavatkozás szükségessége ezen egyenlőtlenségek csökkentése érdekében, Kolosi (1990) kimutatta, hogy a magyarországi attitűdök már a rendszerváltozás előtt is (1987-es ISSP adatok) nemzetközi összehasonlításban jelentősen eltértek az angolszász országokban, illetve Németországban, Svájcban, Hollandiában mért hasonló válaszoktól, közel estek viszont az osztrák, illetve az olasz megkérdezettek véleményéhez. A nemzetközi összefüggések időbeli változásáról a rendszerváltozás utáni években még nem rendelkezünk adatokkal.

A másik szempont, ami eredményeink értelmezésekor felvetődhet, egy olyan ellentmondásé, miszerint a társadalmi egyenlőtlenségekre, illetve ezek átörökítésére vonatkozó kutatások rendre a kulturális, műveltségi különbségek meghatározó szerepét húzták alá, miközben láthatóan ezeknek az egyenlőtlenségeknek a megélésében, az ezekhez kapcsolódó attitűdökben és érzelmekben az emberek számára az anyagi szempontok dominálnak. Önmagában persze nem feltétlen kérdőjelezi meg a társadalmi rétegződésre és mobilitásra vonatkozó szociológiai megállapításokat ez az eredmény, de mindenképpen célszerű, ha tudomásul vesszük azokat a másfajta társadalmi tényeket, amelyeket az emberek vélekedései, tudati beállítódásai képviselnek.

Kérdés persze, hogy ez az ellentmondás valós-e vagy csupán látszólagos? Ha valós ellentmondásról van szó, akkor az objektív társadalmi folyamatokra vonatkozó korábbi tudásunkat esetleg revízió alá kell vennünk: Megfogalmazhatnánk egy olyan kételyt, hogy a kulturális, műveltségi kü-

lönbségek azért tűntek olyan lényegesnek a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából, mert az anyagi természetű különbségeket méréseink során folyamatosan alábecsültük. De feltételezhetnénk azt is, hogy eddig (az államszocialista viszonyok között) a kulturális tőke, ezután (a piacgazdaság viszonyai között) viszont a materiális tőke lesz az, ami jobban meghatározza az esélyeket.

Korábbi szociológiai kutatásaink alapján azonban legalább ilyen sikerrel lehetne érvelni amellet is, hogy mégis és folyamatosan a kulturális tőke az a társadalmi tényező, amely az egyenlőtlenségek alakulása terén mind objektív, mind tudati szinten a lényegi szerepet játssza. Ebben az esetben a vizsgált jelenségek egy kissé összetettebb oksági láncolatát tételezzük fel, miszerint az egyenlőtlenségtudat ugyan valóban nagyobb mértékben következik az anyagi létfeltételekből, de ezek pusztán csak „közbülső változók” egy olyan oksági láncolatban, ahol az anyagi értelemben vett sikerességet vagy kudarcot viszont kulturális, műveltségbeli különbségek, kulturális és kapcsolati tőkével való rendelkezés határozza meg. Érzésünk szerint ez lenne az a modell, amely valóban kifejezné az egyenlőtlenségtudat kulturális és anyagi meghatározottságának bonyolult viszonyrendszerét, s amely modellt a jövőben részletesen szükséges még vizsgálni.

Róbert Péter

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bourdieu, P (1966): Condition de classe et position de classe. *Archives Européennes de Sociologie* VII. 1966. (magyarul: Ferge Zs.: A francia szociológia ma. KJK, Budapest, 1971.)
- Ferge Zs. (1973): *7ersadalmunk rétegződése*. Budapest, KJK
- Giddens, A. (1973): *The Class Structure of the Advented Societies*. Hutchinson, London
- Goldthorpe, J. H.– D. Lockwood et al. (1969): *The Affluent Worker*. Cambridge Cambridge University Press.
- Kolosi T (1987): *Taolt társadalom*. Budapest, Gondolat
- Kolosi T (1990): Egyenlőtlenségtudat nemzetközi összehasonlításban. In: Andorka R.–Kolosi T– Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1990*. Budapest, TÁRKI
- Róbert P. – Sági M. (1992): Amikor a sokkal jobb még mindig rossz. Szubjektív társadalmi helyzet nemzetközi összehasonlításban. *Szociológiai Szemle* 1992. 4. sz.
- Róbert P. – Wagner J. (1993): Felfelé vagy lefelé a társadalmi létrán? *Népszabadság*, 1993. november 15.
- Róbert P –Sági M. (1994): *A középosztály megerősödésének szubjektív aspektusai*. Budapest, TÁRKI, Kézirat
- Warner, W L. –P S. Lunt (1941): *The Social Life of a Modern Community*. New Haeven: Yale Univeisity Press
- Warner, W L. – P S. Lunt (1942): *The Status System of a Modern Community*. New Haeven: Yale University Press
- Wright, E. O. (1979): *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press
- Wright, E. O. (1985): *Classes*. London: New Left Books

TÁBLÁZATOK

1. sz. táblázat

AZ OSZTÁLYIDENTIFIKÁCIÓ MEGOSZLÁSA

	1991	1992	1993	(%)
Alsó osztály	7,2	9,4	10,0	
Munkásosztály	48,8	39,8	42,6	
Alsó középosztály	17,6	16,1	18,5	
Középosztály	23,8	31,9	27,6	
Felső középosztály	2,4	2,4	1,3	
Felső osztály	0,2	0,4	-	
Esetszám	971	2953	1140	

2. sz. táblázat

AZ OSZTÁLYIDENTIFIKÁCIÓS MOBILITÁS 1992 ÉS 1993 KÖZÖTT
(N=1140)⁷

Osztályok 1992	O s z t á l y o k 1993					Összes
	Alsó	Munkás	Alsó közép	Közép	Felső közép	
(%)						
<i>Kilépési %</i>						
Alsó	42	46	5	7	–	100
Munkás	12	66	10	12	–	100
Alsó közép	9	38	32	21	–	100
Közép	2	18	26	51	3	100
Felső közép	–	(8)	(8)	(76)	(8)	(100)
<i>Belépési%</i>						
Alsó	29	8	2	2	–	
Munkás	49	64	23	19	(8)	
Alsó közép	15	15	30	14	–	
Közép	7	13	44	59	(64)	
Felső közép	–	–	1	6	(14)	
Felső	–	–	–	–	(14)	
Összes	100	100	100	100	(100)	

⁷ A vastagon szedett számok fejezik ki az osztályidentifikáció stabilitását. A zárójelben lévő számok olyan alacsony esetszámon alapuló értékek, amelyek nem megbízhatóak.

3. sz. táblázat

A TÁRSADALMI LÉTRÁN ELFOGLALT SZUBJEKTÍV
HELYZET

(%)

	1987	1992	1993
1 fent	0,3	0,2	0,1
2	0,2	–	–
3	2,0	0,9	0,9
4	5,6	4,0	3,2
5	30,1	9,4	8,5
6	22,3	22,8	27,6
7	16,0	23,6	24,1
8	12,4	20,0	21,4
9	4,9	10,8	9,7
10 lent	6,2	8,3	4,5
Esetszám	2542	1239	1145
Átlag	6,31	7,08	6,96
Szórás	1,67	1,60	1,44

---

4. sz. táblázat

A TÁRSADALMI LÉTRÁN ELFOGLALT SZUBJEKTÍV HELYZET NÉHÁNY TÁRSADALMI ISMÉRV SZERINT⁸

	1987	1992	1993
<i>Foglalkozás</i>			
mezőgazd. fizikai	6,72	7,94	7,34
segéd- és bet.m.	6,63	7,46	7,26
szakmunkás	6,22	7,16	6,83
önálló	5,88	6,59	6,24
szellemi	6,08	6,71	6,55
értelmiség	5,49	6,09	6,13
vezető	5,49	6,46	5,97
<i>Képzetség</i>			
8 osztály alatt	7,12	7,68	7,77
8 osztály	6,33	7,62	7,41
szakmunkásképző	6,16	7,13	6,97
középiskola	6,05	6,57	6,49
főiskola	5,55	6,42	6,12
egyetem	5,18	5,76	5,92
<i>Lakóhely</i>			
község	6,52	7,41	7,34
város	6,26	7,06	6,94
megyeszékhely	6,12	6,89	6,56
Budapest	6,03	6,56	6,55
<i>Jövedelem⁹</i>			
alsó kvintilis	6,65	7,41	na
	6,74	7,65	na
	6,22	7,14	na
	6,14	7,02	na
felső kvintilis	5,81	6,23	na

⁸ A magasabb átlagérték rosszabb társadalmi helyzetet jelent, mivel a létra legfelső foka volt az 1-es.

⁹ Az 1993-as adatfelvétel kérdőívében nem szerepelt jövedelem kérdés.

5. sz. táblázat

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGTUDAT DIMENZIÓI

	(%)			
	Szubjektív anyagi helyzet	Szubjektív műveltségi szint	Szubjektív foglalkozási megbecsültség	Szubjektív általános helyzet
A létra				
alja	7,7	1,9	6,2	4,8
	10,0	4,1	6,6	7,8
	18,0	11,1	14,7	16,2
	19,8	15,1	14,9	18,5
	29,8	33,7	29,8	30,0
	8,9	14,3	11,3	11,9
	4,0	11,0	8,3	6,4
	1,0	6,7	5,7	3,2
	0,4	1,2	1,2	0,9
teteje	0,4	0,9	1,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Átlag	4,07	5,08	4,68	4,46
Szórás	1,64	1,69	1,93	1,70
Esetszám	2967	2947	2853	2924

6. sz. táblázat

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGTUDAT BELSŐ
SZERKEZETE

N=2418

(KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK)

	Jövedelem	Szubjektív Kultúra	Foglalkozás	Pozíció
Szubjektív jövedelem	1,00			
Szubjektív kultúra	0,47	1,00		
Szubjektív fogi. rang.	0,42	0,62	1,00	
Szubjektív társad. poz.	0,64	0,59	0,60	1,00
Foglalkozás	0,23	0,43	0,42	0,33
Iskolázottság	0,27	0,50	0,45	0,37
Jövedelem	0,24	0,21	0,23	0,24
Lakóhely	0,08	0,17	0,15	0,10
Életkor	-0,12	-0,14	-0,09	-0,11
Szubjektív osztály	0,39	0,45	0,42	0,46

7. sz. táblázat

A TÁRSADALMI HELYZETET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK
SORRENDJE

(N=2499)

(ÖTFOKÚ SKÁLÁN MÉRVE, AHOL 5=NAGYON BEFOLYÁ-
SOL, 1=EGYÁLTALÁN NEM BEFOLYÁSOL)

	Átlag	Szórás	Arány ¹⁰
Főállású kereset	4,213	0,925	45,5
Kapcsolatok, összeköttetés	4,202	0,938	45,1
Vezető v. beosztott	4,070	0,995	40,5
Foglalkozás jellege	3,974	0,988	32,6
Mellékjövedelem	3,904	1,039	31,6
Tehetség	3,894	0,949	27,5
Családi háttér	3,886	1,024	31,8
Iskolázottság	3,868	0,982	27,1
Életmód	3,830	0,916	22,8
Önálló v. alkalmazott	3,816	1,016	26,3
Szerencse	3,809	1,062	29,2
Gondolkodásmód	3,733	1,000	22,8
Megbecsültség	3,671	0,987	19,3
Követett értékek	3,585	0,969	14,7
Lakóhely jellege	3,382	1,158	16,6
Országgrész	3,351	1,202	17,3
Etnikum	2,940	1,200	9,2
Nem	2,826	1,17	8,9
Politikai nézetek	2,642	1,167	6,2
Vallás	1,890	1,919	1,8

---

¹⁰ Az arány azok százalékos aránya, akik szerint az adott tényező nagyon befolyásolja a társadalmi helyzetet.

8. sz. táblázat

„SOKRA VITTE AZ ÉLETBEN”. A TÁRSADALMI HELYZET JAVULÁSÁNAK DIMENZIÓI AZ EGYES TÁRSADALMI CSOPORTOK VÉLEMÉNYE SZERINT

	(%)			
	magas beosztás	magas iskolai végzettség	is-is	összes
vezető	51,6	18,1	30,2	100,0
értelmiség	56,3	15,8	27,9	100,0
szellemi	52,7	17,5	29,8	100,0
alsó vezető	58,3	9,2	32,5	100,0
önálló	54,7	15,1	30,2	100,0
szakmunkás	55,6	14,8	29,6	100,0
szakképzetlen m. mg. fizikai	48,5	19,6	31,9	100,0
Összesen	51,7	16,7	31,6	100,0
N	1348	435	822	2605
8 általános alatt	43,1	21,1	35,8	100,0
8 általános	48,5	18,2	33,3	100,0
szakmunkásképző	53,0	15,4	31,6	100,0
szakközépiskola	59,6	14,1	26,3	100,0
gimnázium	55,0	16,3	28,7	100,0
főiskola	50,2	17,4	32,4	100,0
egyetem	55,5	16,0	28,5	100,0
Összesen	51,4	17,0	31,6	100,0
N	1461	483	897	2841
község	47,4	16,3	36,3	100,0
város	52,4	17,1	30,5	100,0
megyeszékhely	52,0	20,6	27,4	100,0
Budapest	57,0	16,0	27,0	100,0
Összesen	51,4	17,1	31,5	100,0
N	1461	485	897	2843

„SOKRA VITTE AZ ÉLETBEN”. A TÁRSADALMI HELYZET JAVULÁSÁNAK DIMENZIÓI AZ EGYES TÁRSADALMI CSOPORTOK VÉLEMÉNYE SZERINT

8. sz. táblázat folytatása

	magas beosztás	jól fizető állás	is-is	összes
vezető	32,8	38,7	28,5	100,0
értelmiség	28,0	45,3	26,7	100,0
szellemi	20,6	50,3	29,1	100,0
alsó vezető	18,5	54,1	27,4	100,0
önálló	17,6	55,6	26,8	100,0
szakmunkás	15,9	58,2	25,9	100,0
szakképzetlen m. mg. fizikai	15,4	57,4	27,2	100,0
Összesen	19,1	53,3	27,6	100,0
N	502	1407	729	2638
8 általános alatt	17,6	51,0	31,4	100,0
8 általános	16,7	55,9	27,4	100,0
szakmunkásképző	14,8	58,2	27,0	100,0
szakközépiskola	23,8	52,9	23,3	100,0
gimnázium	21,4	49,3	29,3	100,0
főiskola	32,4	38,6	29,0	100,0
egyetem	23,8	49,2	27,0	100,0
Összesen	19,2	53,2	27,6	100,0
N	552	1529	795	2876
község	16,5	51,8	31,7	100,0
város	19,8	54,1	26,1	100,0
megyeszékhely	24,6	52,9	22,5	100,0
Budapest	19,8	54,5	25,7	100,0
Összesen	19,2	53,2	27,6	100,0
N	553	1530	795	2878

„SOKRA VITTE AZ ÉLETBEN”. A TÁRSADALMI HELYZET JAVULÁSÁNAK DIMENZIÓI AZ EGYES TÁRSADALMI CSOPORTOK VÉLEMÉNYE SZERINT

8. sz. táblázat folytatása

	magas beosztás	jól fizető	is-is állás	összes
vezető	22,5	54,0	23,5	100,0
értelmiség	24,8	51,6	23,6	100,0
szellemi	14,9	57,9	27,2	100,0
alsó vezető	12,9	65,1	22,0	100,0
önálló	10,2	62,0	27,8	100,0
szakmunkás	12,0	63,4	24,6	100,0
szakképzetlen m.	12,0	60,9	27,1	100,0
mg. fizikai	14,6	51,6	33,8	100,0
Összesen	14,2	59,3	26,5	100,0
N	376	1567	702	2645
8 általános alatt	13,7	53,7	32,6	100,0
8 általános	13,3	59,3	27,4	100,0
szakmunkásképző	11,9	61,1	27,0	100,0
szakközépiskola	15,7	62,3	22,0	100,0
gimnázium	14,9	58,6	26,5	100,0
főiskola	24,3	52,4	23,3	100,0
egyetem	19,5	58,5	22,0	100,0
Összesen	14,5	58,7	26,8	100,0
N	419	1692	771	2882
község	13,8	54,9	31,3	100,0
város	13,4	61,0	25,6	100,0
megyeszékhely	17,9	60,5	21,6	100,0
Budapest	15,3	61,3	23,4	100,0
Összesen	14,6	58,7	26,7	100,0
N	420	1693	771	2884